

Włodzimierz Ignacy Deczyński*

Germanizacja i nazyfikacja
nazw topograficznych Torunia dokonana
przez niemieckie władze okupacyjne w 1939 roku**

Germanization and Nazification of Toruń's Topographic Names
Carried out by the German Occupation Authorities in 1939

Germanisierung und Nazifizierung der topographische Namen
Thorns durch deutsche NS-Besatzungsbehörden im Jahr 1939

Streszczenie. W artykule omówiona została problematyka germanizacji i nazyfikacji społecznej przestrzeni Torunia od dnia wkroczenia do miasta sił wojskowych hitlerowskiej III Rzeszy. Proces przemianowania nazw ulic, placów, dzielnic został opisany w oparciu o dokumenty zachowane w Archiwum Państwowym w Toruniu, liczne artykuły prasowe zamieszczone w dzienniku „Thorner Freiheit”, wytyczne i zarządzenia okupacyjnej władzy, mapy i plany

* Historyk regionalista, kolekcjoner dokumentów i pamiątek historycznych związanych z Toruniem, a zwłaszcza map i planów Torunia i regionu, absolwent Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Praca magisterska napisana pod naukową opieką prof. dra hab. Krzysztofa Mikulskiego w roku 2020. Zainteresowania: historia Torunia i regionu XIX i XX wieku, turystyka historyczna. ORCID: 0000-0002-4879-0975

** W artykule wykorzystano fragmenty pracy magisterskiej autora pod tytułem: „Topografia i hodonastyka Torunia w latach 1920-1939. Podstawy prawne, rozwój przestrzenny miasta i typologia nazw ulicznych”.

miasta, które poddane zostały analizie historycznej. Niniejszy artykuł może się stać przyczynkiem do dalszych badań nad tematyką nazewnictwa ulic, placów i dzielnic Torunia.

Abstract. The article discusses the issues of Germanization and Nazification of the social space of Toruń from the day when the military forces of the Nazi Third Reich entered the city. The process of renaming streets, squares and districts was described on the basis of documents preserved in the State Archives in Toruń, numerous press articles published in the daily „Thorner Freiheit”, guidelines and orders of the occupation authorities, maps and plans of the city which were subjected to historical analysis. This article may become a contribution to further research on the subject of nomenclature of streets, squares and districts of Toruń.

Zusammenfassung. Dieser Beitrag diskutiert Probleme der Germanisierung und Nazifizierung des gesellschaftlichen Raumes von Thorn nach dem Einmarsch der Truppen des Dritten Reiches in die Stadt. Der Prozess der Umbenennung von Straßen, Plätzen und Stadtteilen wurde anhand von im Staatsarchiv in Thorn aufbewahrten Dokumenten, zahlreichen Presseartikeln aus der Tageszeitung „Thorner Freiheit”, Richtlinien und Anordnungen der Besatzungsbehörden, Karten und Stadtplänen beschrieben und der historischen Analyse unterzogen. Dieser Artikel kann als Beitrag zur weiteren Erforschung der Namengebung von Straßen, Plätzen und Stadtteilen von Thorn dienen.

Słowa kluczowe: Toruń, germanizacja, nazyfikacja, ulice, dzielnice

Keywords: Toruń, Germanization, Nazification, streets, districts

Schlüsselwörter: Thorn, Germanisierung, Nazifizierung, Straßen, Stadtteile

Wkroczenie do Torunia wojsk Wehrmachtu i przejęcie miasta przez administrację niemiecką

Wczesnym rankiem 1 września 1939 r. hitlerowskie wojska bez wypowiedzenia wojny przekroczyły granice Rzeczypospolitej, rozpoczynając najtragiczniejszą w historii – II wojnę światową. Niemiecka armia, realizując nową strategię wojny błyskawicznej, wskutek zma-

sowanego ataku jednostek pancernych, lotnictwa i piechoty, manewrów okrążających oraz zdecydowanej przewagi militarnej, szybko posuwała się w kierunku Warszawy. Wkrótce oddziały wojska niemieckiego poruszające się z północy i zachodu znalazły się na przedpolach Torunia. 7 września, późnym popołudniem, Szosą Lubicką wjechały pierwsze zmotoryzowane oddziały Wehrmachtu, rozpoczynając ponad pięcioletni okres okupacji miasta¹.

Do 25 października 1939 r. na zajmowanych przez Wehrmacht ziemiach polskich władzę sprawował naczelny dowódca niemieckich wojsk lądowych gen. Walther von Brauchitsch. Z części zaanektowanych ziem polskich utworzona została jednostka administracyjna Okręg Rzeszy Prusy Zachodnie, której nazwę 2 listopada 1939 r. zmieniono na Okręg Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie². Najwyższą władzę administracyjną w okręgu pełnił namiestnik Rzeszy – Albert Forster³, sprawując równocześnie funkcję okręgowego szefa NSDAP. Pierwszym wojskowym komendantem miasta i twierdzy Toruń został ppłk Heinz Joachim Werner-Ehrenfeucht, który 8 września powołał tymczasową cywilną administrację miasta. Do 31 października 1939 r. urząd komisarza miasta Torunia pełnił Walter Kiessling⁴, a od 1 listopada tego roku do końca okupacji władzę cywilną sprawował nadbur-

¹ J. Sziling, *Organizacja niemieckich władz okupacyjnych Torunia (1939-1945)*, [w:] *Historia Torunia*, pod red. M. Biskupa, t. III, cz. II: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920-1945)*, Toruń 2006, s. 500-503.

² S. Grochowina, K. Kącka, *Polityka niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu Gdańskim, dokumentacja wybranych problemów*, Toruń 2018, s. 28.

³ Albert Forster urodził się w 1902 r. w Fürth w północnej Bawarii. Z ruchem hitlerowskim związał się od początku istnienia partii NSDAP. Wstąpił do SS, w której miał numer 158. Zaliczany do starej gwardii Hitlera. 15 października 1939 r. został specjalnym pełnomocnikiem Adolfa Hitlera w Gdańsku, gdzie objął kierownictwo NSDAP. W Gdańsku obsadzał najważniejsze stanowiska w administracji, policji, gospodarce i sądownictwie. 24 października 1939 r. został namiestnikiem i gauleiterem Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie. Odpowiedzialny za wszystkie zbrodnie popełnione na narodzie polskim, w szczególności dokonane w obozie koncentracyjnym Stutthof. Osadzony i stracony przez polskie władze w roku 1952. Opracowano na podstawie strony internetowej Rady Miasta Gdańska, dostęp 6,04,2021 r.

⁴ S. Grochowina, *Wkroczenie wermachtu do Torunia i zarząd wojskowy miasta*, *Rocznik Grudziądzki*, t. XXV, 2017, s. 165-166.

mistrz Torunia Franz Jakob⁵ – były nadburmistrz Fürth w Bawarii⁶. Administracyjnie okręg podzielony został na rejencje: bydgoską, gdańską i kwidzyńską. Od 26 października 1939 r. Toruń wcielono do rejencji bydgoskiej Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie na prawach powiatu miejskiego⁷. Niemieckie władze, włączając do Rzeszy polskie obszary dawnych Prus Zachodnich, traktowały je jako rdzenie niemieckie, które w okresie przynależności do państwa polskiego w latach 1920-1939 uległy polonizacji. Od pierwszych tygodni okupacji Niemcy podjęli działania w celu likwidacji wszelkich polskich śladów na zajętych obszarach. Polityka władz niemieckich zmierzała do „regermanizacji” i całkowitego zintegrowania zdobytych terenów z państwem niemieckim. W tym celu wydano wiele zarządzeń, wytycznych i dekretów w zakresie realizacji polityki narodowościowej i umacniania niemczyzny na tych terenach⁸.

Działania germanizacyjne niemieckiej władzy w początkowym okresie okupacji miasta

Jednym z ważniejszych celów, jakie przyjęły niemieckie władze okupacyjne, była germanizacja przestrzeni publicznej miast, w tym przede wszystkim zmiana nazw miejscowości, dróg, ulic, placów, dzielnic, nazw terenowych, nazw urzędów, drogowskazów i innych obiektów symbolizujących niemiecką władzę w mieście. W tym duchu już 5 września 1939 r. Albert Forster wydał wytyczne w sprawie „[...] postępowania na okupowanych przez wojska niemieckie terenach Prus Zachodnich”. Głównymi тезami tego dokumentu były: „[...] jak naj-

⁵ Franz Jakob – ur. 17 listopada 1891 r. w Veitsaurach, zm. 10 września 1965 r. w Ingolstadt – niemiecki polityk, członek partii narodowosocjalistycznej. Po włączeniu Torunia do Rzeszy został powołany na stanowisko burmistrza miasta. Jako człowiek sprawujący najwyższą władzę w mieście wraz z innymi piastującymi kluczowe stanowiska hitlerowskiego aparatu władzy jest odpowiedzialny za masowe egzekucje polskiej ludności na Barbarce. Opracowano na podstawie strony internet. https://pl.wikipedia.org/wiki/Franz_Jakob, dostęp 7,05,2021.

⁶ J. Sziling, *Organizacja*, s. 509.

⁷ Ibid., s. 501.

⁸ S. Grochowina, K. Kącka, *Polityka*, s. 29.

szybsze uczynienie miasta znowu niemieckim, zakaz publikacji polskich gazet oraz natychmiastowe usunięcie wszelkich polskich napisów”⁹. 10 września 1939 r. Albert Forster wydał kolejne zarządzenie dotyczące germanizacji zaanektowanych terenów, w którym polecił „[...] usunięcie wszystkich polskich napisów na budynkach i ulicach, zastąpienie ich napisami w języku niemieckim oraz przywrócenie wszystkich nazw miejscowości we wcześniejszym brzmieniu z czasów przed odstąpieniem obszaru korytarza Polakom, a w przypadku, gdy stara nazwa miejscowości brzmi po polsku, przedstawienie jemu propozycji przemianowania tych miejscowości”¹⁰.

Kierując się wytycznymi Alberta Forstera niemieckie władze niezwłocznie rozpoczęły proces germanizacji nazw ulic, dróg, placów i dzielnic Torunia, zwłaszcza tych, które zostały spolszczone w trakcie przemianowania nazw niemieckich na polskie po odzyskaniu niepodległości w 1920 r.¹¹ Niemcy po wkroczeniu do miasta przejęli wszystkie urzędy i całą miejską dokumentację, również związaną z procesem nominacji ulic w okresie dwudziestolecia. Poza najważniejszymi miejskimi urzędnikami, którzy od 4 września 1939 r. ewakuowani zostali na wschodnie rejony Rzeczypospolitej, część polskiej administracji pozostała w mieście i pracowała później na rzecz okupanta. Przywrócenie niemieckich nazw ulicom, spolszczonym w 1920 r., można było w związku z tym przeprowadzić w krótkim czasie na podstawie dokumentacji istniejącej w archiwum miejskim.

Analizując zachowane dokumenty można ocenić, że germanizacja nazw pozostałych ulic Torunia i całej przestrzeni miasta trwała kilka następnych miesięcy i realizowano ją etapami. Do przeprowadzenia tej operacji Niemcy musieli zebrać polskie dokumenty związane z nadaniem nazw ulicom w okresie 1920-1939, zapoznać się z topografią miasta, opracować spis ulic, placów i innych nazw terenowych, skonsultować nazwy z historykami, powierzyć pracę administracyjną urzęd-

⁹ Ibid., s. 127-129.

¹⁰ S. Grochowina, K. Kącka, *Polityka*, s. 135-136.

¹¹ Ze względu na brak dat i podpisów na zachowanej dokumentacji niemożliwe jest dokładne odtworzenie kalendarza działań okupacyjnej władzy w zakresie zmiany nazewnictwa przestrzeni publicznej miasta, a także pewne ustalenie autorów dokumentów.

nikom, dokonać pomiarów i sporządzić mapy. Ostatecznie niemieckie nazwy topograficzne zatwierdzone zostały przez okupacyjną radę miasta na jej pierwszym posiedzeniu w grudniu 1939 r. i prawdopodobnie dopiero po tej dacie pojawiły się w przestrzeni miasta.

Artykuły i anonse prasowe publikowane w niemieckiej gazecie „Thorner Freiheit” (wydawanej prawie od pierwszych tygodni po wkroczeniu Niemców do Torunia)¹² pomogły ustalić etapy germanizacji toruńskich ulic. Zachowane w Archiwum Państwowym w Toruniu dokumenty: spisy ulic, dróg, placów, dzielnic i nazw terenowych, plan Torunia z 2 listopada 1939 r.¹³ oraz techniczna robocza mapa Torunia z lutego 1940 r.¹⁴ pozwoliły w przybliżeniu określić skalę zmian w przestrzeni miasta oraz kalendarz działań władz niemieckich w tym zakresie. Należy przy tym zwrócić uwagę, że plan miasta z 2 listopada 1939 r. nie obejmuje lewobrzeżnej części Torunia: Podgórze, Stawek i Rudaka, co potwierdza tezę, że do tego czasu nie wszystkie ulice w granicach miasta Torunia miały już niemieckie nazwy. W początkowym okresie okupacji na Podgórzu funkcjonowała odrębna administracja, która była filią zarządu miejskiego Torunia. Prawdopodobnie ze względu na trudności komunikacyjne po zniszczeniu toruńskich mostów,

¹² T. Cieślak, *Toruńskie czasopismo hitlerowskie „Thorner Freiheit” (20 IX 1939 - 30 I 1945)*, Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego, t. 6: 1967, s. 236-246: „Okupant hitlerowski próbował w szerokim zakresie wykorzystać prasę dla swoich celów politycznych i wyznaczał jej ważną rolę w deformacji prawdy o swoich rządach na ziemiach podbitych. W tym celu m.in. zakładano niemieckie czasopisma na terenach polskich, przyłączonych w czasie drugiej wojny światowej do Rzeszy, gdzie miały one ponadto dodatkową rolę do odegrania w katalizacji procesów germanizacyjnych. Na tych ziemiach prasa hitlerowska, podobnie zresztą jak na innych terenach podbitych i zagarniętych, miała pomóc w ukrywaniu zbrodni reżimu, w wytwarzaniu i utrzymywaniu najgorszych odmian szowinizmu i z tego punktu widzenia jest bardzo specyficznym i interesującym materiałem historycznym” (s. 236). „Pismo było oficjalnym organem miejscowych władz hitlerowskich i zamieszczało wszystkie ogłoszenia urzędowe. Początkowo publikowano je w językach niemieckim i polskim. W jednej ze swoich mów z tego okresu gauleiter Albert Forster zapowiadał zniemczenie Torunia w ciągu trzech lat, ale przez pierwsze miesiące tłumaczono zarządzenia na język polski, zdając sobie zapewne sprawę ze słabej znajomości języka niemieckiego, szczególnie wśród młodego pokolenia” (s. 237).

¹³ Thorner Freiheit, nr 38 z 2 listopada 1939 r., s. 8.

¹⁴ <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/42549/edition/50329>.

których odbudowa trwała kilka miesięcy¹⁵, oraz krótkotrwały okres przynależności lewobrzeża do Torunia¹⁶, Podgórz, Stawki i Rudak przez pewien czas nie były obiektem intensywnych przemian germanizacyjnych, których celem była prawobrzeżna część miasta. Urząd na Podgórzu w tej formie funkcjonował prawdopodobnie do połowy 1940 r.¹⁷ Istotnym punktem odniesienia w badaniu procesu germanizacji Torunia był przewodnik po nowych (niemieckich) nazwach ulic, wydany przez gazetę „Thorner Freiheit”¹⁸ pod tytułem: *Strassenverzeichnis der Stadt Thorn*. Przewodnik miał za zadanie ułatwienie polskim i niemieckim mieszkańcom miasta w odnalezieniu się w nowej niemieckiej rzeczywistości.

30 września 1939 r. na łamach gazety „Thorner Freiheit” ukazał się artykuł pod tytułem *Thorns wieder deutsche Strassenamen*¹⁹. Pozwolił on na ustalenie pierwszego etapu zmian nazw toruńskich ulic. Z treści artykułu wynika, że do tego czasu została przemianowana większość ulic Starego i Nowego Miasta oraz część ulic z przedmieść Torunia. Na terenie Starego i Nowego Miasta (poza nielicznymi wyjątkami) powrócono do nazw sprzed roku 1920²⁰, co podkreślać miało ciągłość historyczną oraz niemieckie dziedzictwo Torunia: „Toruń ma

¹⁵ W przypadku mostu drogowego przez cały okres okupacji funkcjonowała jedynie drewniana konstrukcja łącząca nieuszkodzone żelazne przęsła po obu brzegach rzeki.

¹⁶ Lewobrzeżna część Torunia (Rudak, Stawki i Podgórz) włączona została w granice administracyjne miasta na mocy sejmowej ustawy z 1 kwietnia 1938 r.

¹⁷ J. Sziling, *Organizacja niemieckich*, s. 509.

¹⁸ Wzmianka prasowa o możliwości nabycia przewodnika, dostępnego na stoisku sprzedaży gazety przy ulicy św. Katarzyny 4 oraz w toruńskich księgarniach i sklepach papierniczych, pojawiła się w 84 numerze gazety z dnia 28 grudnia 1939 r. Do przewodnika załączony został plan Torunia, prawdopodobnie ten sam, który wydrukowany został w gazecie „Thorner Freiheit” 2 listopada 1939 r. Plan Torunia ukazujący nowe nazwy toruńskich ulic ułatwiał orientację w mieście, szczególnie przybyłym do Torunia Niemcom. W pierwszej części przewodnika, po lewej stronie kolumny, umieszczono alfabetycznie listę niemieckich nazw ulic, a odpowiadające im nazwy polskie widnieją po prawej stronie kolumny. W drugiej części, po lewej stronie kolumny wymienione są w porządku alfabetycznym polskie nazwy ulic, po prawej zaś – nazwy niemieckie. Przewodnik – *Strassenverzeichnis der Stadt Thorn* – w zbiorach autora.

¹⁹ Thorner Freiheit, z 30 września 1939 r., nr 10, s. 3, artykuł bez podpisu autora.

²⁰ Szczegółowy plan śródmieścia Torunia, po zmianie nazw ulic przeprowadzonej przez niemiecką administrację w 1939 r. Widoczne nazwy ulic oraz numery nieruchomości, Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), mapa nr 340, s. 8.

ponownie niemieckie nazwy ulic”. Również w przypadku ulic kwartału św. Katarzyny, jak wynika z treści artykułu, powrócono do nazw funkcjonujących do 1920 r. Do tego czasu przeprowadzono także pewne zmiany nazewnictwa ulic na przedmieściach: Bydgoskim, Chełmińskim i Jakubskim. Część ulic w tych dzielnicach uzyskała patronów związanych z niemiecką historią, polityką i kulturą oraz armią, chociaż w pewnym zakresie zastosowano tam również nazewnictwo ulic istniejące do 1920 r. Autor artykułu proponował, aby przywrócić historyczne określenie dla rynków Starego i Nowego Miasta – „ring”²¹. Porównując niemiecki plan miasta z 2 listopada 1939 r.²² z roboczym planem Torunia z lutego 1940 r., można odnieść wrażenie, że do końca października 1939 r. znaczna część toruńskich ulic i placów została już przemianowana.

W tym samym numerze gazety „Thorner Freiheit” ukazał się też artykuł dotyczący zmiany nazewnictwa ulic, placów i nazw topograficznych pod tytułem *Podgorz könnte Hermannstadt heissen*. Autor artykułu uzasadniał, że „[...] wraz z wyzwoleniem starego niemieckiego miasta Torunia pojawiła się potrzeba zmiany nazw szeregu ulic i dzielnic”. W dalszej części przekonywał „[...] że zgodnie z niemieckimi oczekiwaniami istniejące wówczas nazwy nie były atrakcyjne albo były to nazwy ulic i miejsc, które zostały włączone do Torunia dopiero w ostatnim czasie”. Zapraszał więc niemieckich mieszkańców miasta do zgłaszania do redakcji gazety propozycji niemieckich nazw ulic i nazw terenowych dla Podgórza. Zachęcał do tego, aby „[...] niemieccy mieszkańcy miasta mogli w ten sposób pomóc w stworzeniu

²¹ Niemieckie określenie „ring” oznacza ulicę pierścieniową, okrążającą centralny obiekt najważniejszego placu średniowiecznych miast, jakim był ratusz lub hala targowa z kupieckimi kramami, przeważnie usytuowanymi w centrum placu. Nazwa ring określała zatem kształt ulicy i jej komunikacyjną funkcję. Spolszczona nazwa „rynek” została przyswojona w polskim słownictwie topograficznym, niezależnie czy dotyczy głównego placu targowego, czy innych miejsc, gdzie odbywa się handel, niekoniecznie okrągłego kształtu. W niemieckim słownictwie występuje również określenie dla centralnych placów targowych, niemających regularnego kształtu – „Marktplatz”. Nazwa ta w XIX i XX w. określała główne rynki w średniowiecznym Toruniu: Rynek Starego Miasta – Altstädtischer Markt i Rynek Nowego Miasta – Neustädt Markt oraz na przedmieściach – Wollmarkt, Viehmarkt.

²² Thorner Freiheit, nr 38 z 2 listopada 1939 r., s. 8, plan Torunia z 2 listopada 1939 r. z niemieckimi nazwami ulic, APT, Akta Rodziny Steinbornów, sygn. 23, k. 126.

nowego, piękniejszego oblicza naszego rodzinnego miasta”. Zwracał przy tym uwagę, że w zgłaszanych niemieckich nazwach ulic należy uwzględnić uwarunkowania historyczne proponowanych określeń. Postulował, aby Podgórz nazwać Thorn – Hermannstadt dla upamiętnienia wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego – Hermanna Balka, założyciela miasta Torunia²³.

W okresie od połowy października do początku grudnia 1939 r. ukazywały się rozporządzenia władz okupacyjnych dotyczące wznowienia szkolnictwa powszechnego. Do każdego z rozporządzeń załączono spis ulic okręgu szkoły, która tym zarządzeniem została utworzona. W rozporządzeniu nr 51 z 18 października 1939 r., odnoszącym się do utworzonych szkół nr 4 i 13 przy ulicy Schulstrasse 4/6 (Henryka Sienkiewicza 4/6), widnieją jeszcze liczne polskie nazwy ulic: Generała Józefa Bema, Juliana Fałata, Kaszubska, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Leśna, św. Józefa, Wodociągowa, Borowiacka, Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury, Stanisława Wyspiańskiego, Ogródki św. Józefa (działki św. Józefa), Cmentarna, Jana Kasprowicza, Bronisława Pierackiego, projektowana (?), św. Klemensa, Warmińska, Karola Szymanowskiego i Wita Stwosza²⁴. Przez pierwsze miesiące okupacji niemiecka administracja tłumaczyła wydawane zarządzenia na język polski, zdając sobie sprawę ze słabej znajomości języka niemieckiego wśród mieszkańców Torunia, zwłaszcza młodego pokolenia²⁵.

W kolejnym rozporządzeniu nr 66 z 25 listopada wymienione zostały obok niemieckich polskie nazwy ulic: Stanisława Dittmanna (prawdopodobnie dotyczyło ulicy Admirała Arenda Dickmana), Leona Szumana, Zygmuntowska, Generała Józefa Chłopickiego, Generała Józefa Sowińskiego, Wojnowskiego (prawdopodobnie dotyczyło ulicy Generała Stanisława Woyczyńskiego), Kazimierza Jagiellończyka, Plac Pokoju (Toruńskiego), Kościńskiego (prawdopodobnie dotyczyło ulicy Tadeusza Kościuszki) oraz Stawna²⁶.

²³ Thorner Freiheit, nr 10 z 30 września 1939 r., s. 3.

²⁴ Ibid., nr 26 z 19 października 1939 r., rozporządzenie nr 51 w sprawie szkolnictwa z 18 października 1939 r., s. 8.

²⁵ T. Cieślak, *Toruńskie czasopismo hitlerowskie*, s. 237.

²⁶ Thorner Freiheit nr 59 z 27 listopada 1939 r., rozporządzenie nr 66 w sprawie szkolnictwa, s. 6.

W następnym rozporządzeniu nr 76 z 4 grudnia 1939 r. wymieniono jeszcze inne polskie ulice: dra Ludwika Rydygiera, Okraczyńską, Karola Szymanowskiego i Wita Stwosza, które występują już w niemieckiej pisowni: Rydygierstrasse, Okraschinerstrasse, Szymanowskiegostrasse oraz Veit Stoss-Strasse. Znajduje się tam również nieprzekształcona polska nazwa terenowa – Krowieniec²⁷.

7 grudnia 1939 r. opublikowane zostało zarządzenie nr 78 dotyczące utworzenia szkoły nr 9 dla dziewcząt przy Schulstrasse 34, w którym wymienione zostały kolejne polskie nazwy ulic, lecz już w niemieckim brzmieniu: Borowieckistrasse, Cmentarnastrasse, Bemastrasse, Kaschubischestrasse, Kraszewskistrasse, Falatastrasse, Klemensstrasse, Kasprowichstrasse, Lesnastrasse, St. Josephsgärten (Działki św. Józefa), Przybyszewskistrasse, Pierackistrasse, Skladowastrasse, St. Josefstrasse, Wyspianskistrasse, Wyczolkowskistrasse, Warminskastrasse, Sportstrasse, Zwirki und Wigurystrasse.

Przytoczone polskie nazwy ulic, chociaż częściowo już w niemieckiej pisowni, przekonują, że co najmniej do 4 grudnia 1939 r., obok zniemczonych nazw, funkcjonowały jeszcze polskie nazwy, co przeczy niektórym opiniom, że już na początku września wszystkie ulice w Toruniu zostały przemianowane na niemieckie²⁸. Polskie nazwy ulic, umieszczone w zarządzeniach dotyczących utworzenia okręgów szkolnych, w dalszym procesie germanizacyjnym otrzymały niemieckie nominacje zgodnie z wcześniejszymi zarządzeniami Alberta Forstera dotyczącymi germanizacji miasta oraz stanowczym poleceniem przewodniczącego Rejencji Bydgoskiej – Müllera z 13 listopada 1939 r., skierowanym do burmistrzów miast i starostów powiatów, w którym kategorycznie nakazał on likwidację polskich nazw ulic i miejscowości na terenie podległym rejencji²⁹.

²⁷ Ibid., nr 66 z 5 grudnia 1939 r., rozporządzenie nr 76, s. 8.

²⁸ E. Przybył, *Toruń okupacyjny, wrzesień 1939 - styczeń 1945 w dzienniku malarza i bibliofila*, wyd. J. Tondel, R. Tondel, Toruń 2019; pod datą 10 września 1939 r. widnieje informacja: „Już nie istnieją polskie nazwy ulic”, s. 61.

²⁹ APT, Akta miasta Torunia (dalej cyt. AmT), sygn. E 747, Zmiana nazw miejscowości i ulic z polskich na niemieckie – 1939 1945, k. 1; „Jest oczywistym wymogiem, że tak jak polskie nazwy ulic, tak i polskie nazwy miejscowości muszą zniknąć. Proszę panów o poinformowanie mnie, w jakim stopniu zostało już to zrobione, w przeciwnym razie proszę panów o dokonanie niezbędnych ustaleń. Aby uniknąć podwójnego

13 listopada 1939 r. tymczasowy naczelnik wydziału budowlanego i późniejszy radny miejski architekt Heinz Lüttmann w piśmie skierowanym do nadburmistrza Torunia złożył wyjaśnienia odnoszące się do propozycji przemianowania przedmieść oraz ulic Torunia³⁰. Postulował, aby pozostawić dotychczasowe nazwy przedmieść we wcześniejszym niemieckim brzmieniu: Bromberger Vorstadt, Kulmer Vorstadt, Jakobs Vorstadt. Sugerował, by zachować nazwę przedmieścia Mokre w niemieckiej pisowni – Vorstadt Mocker. Wątpliwości co do polskiego pochodzenia terminu „Mokre” rozwiewał występowaniem podobnych nazw w innych miejscowościach, np. Leipzig Möckern, Graudenz Möckern. W opinii Lüttmanna zakorzeniona tradycja tej nazwy w powszechnym użyciu przez mieszkańców Torunia przemawiała za jej pozostawieniem w tej formie. Sugerował również przemianowanie lewobrzeżnej części miasta: Podgórze, Stawek i Rudaka. Po dłuższym badaniu i konsultacji z historykami zaproponował niemieckie nazwy: dla Podgórze – Amberg, termin, który był dosłownym tłumaczeniem określenia Podgórze, dla Stawek – Stäbken³¹, nazwę stanowiącą stary pierwotny wariant oznaczenia tej byłej wsi, a dla Rudaka zaproponował Rodeck, pojęcie, które odnosiło się do wykarczowanego zakola Wisły. Zdaniem Lüttmanna, nazwa Rodeck miała historyczne źródło i pochodziła z okresu osiedlenia się na tych terenach zakonu krzyżackiego. Dla mostu drogowego (im. Marszałka Józefa Piłsudskiego) Lüttmann postulował nazwę Adolf Hitler Brücke. Ulicę będącą przedłużeniem mostu (Aleja 700-lecia Torunia) proponował nazwać Adolf Hitler Strasse. Nazwy dla mostu oraz ulicy, których patronem miał zostać Adolf Hitler, miały być zaakceptowane przez władze nadrzędne. Dla ulicy biegnącej wzdłuż Wisły – od mostu drogowego do mostu kolejowego – zaproponował nazwę Hermann Göring Ufer (nabrzeże Hermana Göringa). Dla ulicy Wały okalającej miasto od zachodu, północy i wschodu, wraz z planowanym przełomem, oraz

nazewnictwa, proszę o przekazanie za moim pośrednictwem propozycji zmian nazw miejscowości gubernatorowi Rzeszy”.

³⁰ APT, AmT, sygn., E 747, Akta miasta Torunia 1939-1945, Materiały do kroniki miasta Torunia 1939-1944, Erläuterungen – zu den Vorschlägen für die Umbenennung der Vororte und Strassen, k. 1-3.

³¹ Ostatecznie Stawki otrzymały nazwę: Stockheim.

dla ulicy Friedrichstrasse³² proponował nazwę: Albert Forster Wall (Wały Alberta Forstera). Ulica wyznaczała granice Starego i Nowego Miasta (Innenstadt). Wyjaśniał ponadto, że dla nazw ulic w historycznym centrum miasta przywrócono termin „gasse”, określenie, które funkcjonowało w Toruniu przez minione stulecia. Obydwa rynki: Starego i Nowego Miasta otrzymały określenie „ring” występujące w poprzednich wiekach. Co do zasady, nazwy ulic Starego i Nowego miasta miały sięgać do historycznych nazw używanych jeszcze w średniowieczu. Dwie ulice Starego Miasta stanowiły wyjątek w przywracaniu historycznych nazw ulic śródmieścia. Zamiast nazwy Jesuitenstrasse (Jezuicka) zastosowano nazwę: Blutgericht³³ (dla upamiętnienia wydarzeń powszechnie określanych Tumultem Toruńskim z 1724 r.), a w miejsce Schillerstrasse³⁴ Lüttmann zaproponował nazwę Rösnergasse, upamiętniając w ten sposób straconego w 1724 r. burmistrza Rösnera³⁵. Lüttmann wyjaśniał, że główne ulice (dawne trakty), wychodzące z centrum miasta, miały otrzymać określenie „damm”³⁶, czyli Brombergerdamm, Kulmerdamm, Graudenzerdamm, Leibitscherdamm³⁷. Po lewej stronie Wisły (na Podgórzu) szosy wylotowe – Szosa Warszawska oraz Szosa Poznańska – miały się nazywać Warschauer Damm oraz Posener Damm. Ulice na dawnym przedmieściu św. Katarzyny (Wilhelm Vorstadt) otrzymały imiona dowódców wojskowych oraz mężów stanu z poprzedniego stulecia: Bismarckstrasse, Roonstrasse, itd. Ulicę w okolicy targu bydłęcego (dawnego jarmarku) na Jakubskim Przedmieściu proponował nazwać Am Viehmarkt (obecna ulica

³² Nazwa odnosi się do Fryderyka II Wielkiego.

³³ Dosłownie krwawy sąd.

³⁴ Ostatecznie ulica Stefana Czarnieckiego zmieniona została na Schillerstrasse, a ulica Krótka otrzymała imię burmistrza Rösnera (Rösnerstrasse). Natomiast Schillerstrasse funkcjonująca na Starym Mieście do roku 1920 (dzisiejsza Szczytna) otrzymała nazwę Schildergasse.

³⁵ Burmistrz Johan Gottfried Rösner, oskarżony o dopuszczenie do zamieszek na tle religijnym (Tumult Toruński), skazany został przez sąd królewski na śmierć i ścięty na dziedzińcu ratusza.

³⁶ Niemieckie określenie „damm” oznaczało dosłownie groblę, w tym przypadku jezdnię na usypanym podwyższeniu.

³⁷ Te nazwy dróg wylotowych nie przyjęły się. Szosa Bydgoska nazwana została Bromberger Landstrasse, Szosa Chełmińska – Kulmer Landstrasse, Szosa Lubicka – Leibitscher Landstrasse, Szosa Grudziądzka – Graudenzer Strasse.

Targowa), natomiast ulice na Bydgoskim Przedmieściu uzyskały określenia pochodzące od zasłużonych dawnych burmistrzów Torunia. Na nowym osiedlu za koszarami wojskowymi (wokół ulicy Juliana Fałata) ulice miały otrzymać nazwy wywodzące się od kwiatów, a ulice pomiędzy Bielanami i Chełmińskim Przedmieściem miały zyskać nazwy pochodzące od nazw ptaków. Nazwy ulic na Chełmińskim Przedmieściu zapożyczone zostały od niemieckich plemion i narodów³⁸. Ulice na przedmieściu Mokre częściowo miały już niemieckie nazwy historyczne, a częściowo pochodzące od nazw drzew. Dla południowej części miasta (lewobrzeże) nominacje ulic zaczerpnięto z historycznych nazw z czasów niemieckich, a niektóre z nich wywodziły się od imion wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego. Przedstawione propozycje konsultowane były na licznych posiedzeniach komisji zajmującej się przemianowaniem przestrzeni miasta, w której uczestniczyli między innymi Walter (senior i junior), Kerber oraz Kleiner. O radę poproszono również pastora Reinholda Heuera³⁹ w celu ustalenia niemieckiego nazewnictwa dla toruńskich przedmieść. Jego propozycje zostały zaakceptowane przez komisję i wprowadzone do niemieckiego systemu topograficznego Torunia.

Przemianowanie dróg, ulic, placów, dzielnic i nazw terenowych dokonane przez niemiecką radę miasta w roku 1939

Problematyka germanizacji przestrzeni Torunia omawiana była na pierwszym posiedzeniu niemieckiej rady miasta, które odbyło się 14 grudnia 1939 r. pod przewodnictwem nadburmistrza Franza Jakoba. Pierwszym i głównym punktem obrad było ustalenie i zatwierdzenie nazw przedmieść i ulic Torunia. W posiedzeniu uczestniczyło 12 tymczasowych radnych miasta⁴⁰. Nadburmistrz Torunia Franz Jakob w

³⁸ Plemiona bawarskie, saksońskie, szwabskie.

³⁹ Pastor Reinhold Heuer, zasłużony badacz dziejów i historii sztuki Torunia, proboszcz parafii ewangelickiej przy ulicy Podgórznej w Toruniu.

⁴⁰ Thorner Freiheit, nr 75 z 15 grudnia 1939 r., s. 3. Nazwiska tymczasowych radnych: Ernst Brook, Arthur Fahlauer, Georg Finger, Theodor Goldenstern, Max Hentschel, Karl Mallon, Paul Neumann, Gunther Poinke, Max Scharlowski, Albert Schulz, Rudolf Sypli, Ernst Wallis.

swoim inauguracyjnym wystąpieniu podkreślił, że „w Toruniu znowu można mówić i myśleć po niemiecku dzięki ofercie i wkładowi, jaką niemiecka kultura wniosła do tego miasta i tego kraju”. Na posiedzeniu zatwierdzono niemieckie nazwy przedmieść: „Bromberger Vorstadt, Mocker Vorstadt, Jakobs Vorstadt, Kulmer Vorstadt”. Zdecydowano, że „Podgórz nazywać się będzie Amberg, Rudak powróci do dawnej nazwy Rodeck, a Stawki nazywać się będą Stockheim”. Potwierdzone zostały wcześniej ustalone zasady, że w przypadku nazewnictwa ulic w miarę możliwości zachowane będą stare niemieckie nazwy. Ulice średniowiecznego centrum miasta będą nazywane „gasse”. Ulica Breitestrasse nazywać się będzie odtąd Breite Gasse, Tuchmacherstrasse – Tuchmachergasse itd. Nazwy ulic poza ich praktyczną funkcją spełniać miały również ideowe zadanie: „[...] zachowanie pamięci o rozwoju miasta i niemieckiej jego historii”. Dlatego wśród proponowanych nazw ulic odnajdujemy nazwiska osób, które stały się symbolami rozwoju państwa niemieckiego w XIX w. Ulice, które znajdowały się poza ścisłym centrum miasta, w wielu przypadkach otrzymały nazwy z kręgu natury.

Polityka nazewnicza okupanta, kryteria i zasady, ewidencja nazw

Wśród dokumentów dotyczących przemianowania ulic Torunia w roku 1939 znajduje się kilka ewidencji dróg, ulic, placów, dzielnic i nazw terenowych obejmujących całą przestrzeń miasta, łącznie z Podgórzem, Stawkami i Rudakiem. Obszar Torunia podzielony został na dzielnice. Wyodrębniono również spis ulic osiedla Wrzosa, ulic niemających jeszcze nazw oraz nazwy terenowe⁴¹. Zapewne jako załącznik do tych zestawień opracowana została wymieniona już wcześniej mapa mająca charakter roboczy z lutego 1940 r.⁴², która kore-

⁴¹ APT, AmT, sygn. E, Strassenverzeichnis der Stadt Thorn, k. 1-27.

⁴² Niemiecki roboczy plan Torunia z lutego 1940 r., obrazujący stan nazewnictwa ulic na przełomie 1939/1940 r. Kujawsko Pomorska Biblioteka Cyfrowa (dalej cyt. KPBC), Książnica Kopernikańska w Toruniu, nr kat. 1002.

spoduje z danymi zawartymi w zestawieniach. Mapa stała się graficzną podstawą analizy zmian nazewnictwa przestrzeni Torunia w 1939 r. Zebrane dokumenty nie są datowane. Nie ma na nich również podpisu autora opracowania. Można jedynie sądzić, że autorem niemieckich nazw topograficznych z 1939 r. był architekt miejski Heinz Lüttman.

Przemianowanie dróg, ulic i dzielnic Torunia było jednym z ważniejszych zadań władz okupacyjnych. Realizowano w ten sposób politykę całkowitej germanizacji miasta. W tym celu zastosowano następujące zasady:

1. Przywrócenie w miarę możliwości nazw ulic z terenu Starego i Nowego Miasta oraz kwartału św. Katarzyny sprzed 1920 r., odnosząc się w ten sposób do niemieckiej historii i tradycji nazewnictwa Torunia.

2. Upamiętnienie wydarzeń i osób z czasów potęgi militarnej i gospodarczej Rzeszy przez umieszczenie na ulicznych szyldach nazwisk pruskich mężów stanu, polityków i dowódców wojskowych, znanych postaci z germańskiego kręgu językowo-kulturowego, imion wielkich mistrzów krzyżackich oraz plemion i narodów germańskich.

3. Zlikwidowanie polskiego nazewnictwa z lat 1920-1939 symbolizującego polską historię, kulturę i dziedzictwo narodowe.

4. Wprowadzenie do systemu topograficznego wydarzeń i patronów z najnowszej historii III Rzeszy, nazwisk działaczy politycznych, ideologii nazistowskiej oraz postaci reprezentujących narodowosocjalistyczną kulturę, także osób w tym czasie żyjących, realizując tym samym politykę nazyfikacji przestrzeni miasta.

5. Przemianowanie nazw dzielnic i nazw terenowych, funkcjonujących w minionych stuleciach.

6. Dla ulic spoza średniowiecznego centrum miasta nadanie nazw z kręgu natury.

Kierując się wymienionymi regułami, na obszarze Starego i Nowego Miasta oraz kwartału Wilhelmstadt (św. Katarzyny) przywrócono niemieckie nazwy funkcjonujące do 1920 r.⁴³:

⁴³ APT, AmT, sygn. E 747, Zmiana nazw miejscowości i ulic polskich na niemieckie – 1939, k. 29-53; sygn. E 749, Strassenverzeichnis der Stadt Thorn, k. 25-47.

1. Ulicę Bankową przemianowano na Bankgasse
2. Chełmińską na Kulmer Strasse
3. Jana Henryka Dąbrowskiego na Moltkestrasse
4. Franciszkańską na Klostergasse
5. Jęczmienną na Gerstengasse
6. Mikołaja Kopernika na Kopernikusgasse, a odcinek od ulicy Pod Krzywą Wieżą do Alei 700 lecia Torunia na Horst Wessel Platz
7. Królowej Jadwigi na Elisabethgasse
8. Krzyżacką na Junkergasse
9. Łazienną na Badergasse
10. Małe Garbary na Strobandgasse
11. Międzymurze na Am Zwinger
12. Most Pauliński na Schuhmachergasse
13. Mostową na Brückengasse
14. Panny Marii na Mariengasse
15. Piekary na Bäcker-gasse
16. Piernikarską na Brauergasse
17. Plac Pokoju Toruńskiego na Am Leibitscher Tor
18. Plac św. Jana, odcinek po północnej stronie kościoła na Kopernikusgasse, a odcinek po południowej stronie kościoła na Blütgericht
19. Plac Teatralny na Theaterplatz
20. Podmurną na Am der Mauer, a odcinek od Brückengasse do Dworu Mieszczańskiego na Am Junkerhof
21. Józefa Poniatowskiego na Bismarckstrasse
22. Prostą na Gerechte Gasse
23. Rynek Nowomiejski na Neustadt Ring
24. Rynek Staromiejski na Alstädt Ring
25. Strumykową na Auf der Bache
26. Sukienniczą na Tuchmachergasse
27. Szeroką na Breite Gasse
28. Szewską na Schumachergasse
29. Szpitalną na Hospitalgasse
30. Szumana na Werderstrasse
31. Ducha św. na Heiliggeistgasse
32. Św. Jakuba na Jakobsstrasse
33. Św. Katarzyny na Katharinengasse

34. Warszawską na Friedrichstrasse
35. Wielkie Garbary na Gerbergasse
36. Wysoką na Hohe Gasse
37. Zaszpitalną na Lazarettgasse
38. Zaulek Prosowy na Hirsewinkel
39. Żeglarską na Seglergasse.

Część ulic na Bydgoskim Przedmieściu, Nowych Bielanach i okolicach lotniska otrzymała nazwy istniejące przed 1920 r.:

1. Czerwona Droga otrzymała nazwę Roter Weg
2. Ulicy Ignacego Danielewskiego przywrócono nazwę Schmiedenbergstrasse
3. Hieronima Derdowskiego przemianowano na Pastorstrasse
4. Droę Starotoruńską na Alt Thorner Weg
5. Aleksandra Fredry na Körnerstrasse
6. Marii Konopnickiej na Parkstrasse
7. Zygmunta Krasińskiego na Kloßmanstrasse
8. Józefa Ignacego Kraszewskiego na Hepnersruh
9. Ks. Stanisława Kujota na Uebrickstrasse
10. Samuela Bogumiła Lindego na Rosenowstrasse
11. Jana Matejki na Benderstrasse
12. Adama Mickiewicza na Mellienstrasse
13. Mikołaja Reja na Ulanenstrasse
14. Rybaki na Fischerweg
15. Średnią na Mittelweg.

Na Chełmińskim Przedmieściu, Bielanach, Jakubskim Przedmieściu oraz na przedmieściu Mokre dla części ulic ustalono oznaczenia funkcjonujące do 1920 r.:

1. Ulica Bawarczyków ponownie otrzymała nazwę – Bayernweg
2. Droga Treposka – Trepposcher Weg
3. Gołębia – Taubenstrasse
4. Grudziądzka – Graudenz Strasse
5. Grunwaldzka – Janitzenstrasse
6. Jagiellońska – Roonstrasse
7. Kanałowa – Kanalstrasse
8. Koniuchy – Roßgartenstrasse

9. Tadeusza Kościuszki – Lindenstrasse
10. Legionów – Ludendorffstrasse
11. Joachima Lelewela – Bornstrasse
12. Lubicka – Leibitscher Strasse
13. Łąkowa – Wiesenstrasse
14. Łukowa – Bogenstrasse
15. Odrodzenia – Drewitzstrasse
16. Jana Olbrachta – Spiritstrasse
17. Podgórna – Bergstrasse
18. Przy Kaszowniku – Grützmühlenweg
19. Przy Rynku Wełnianym – Wollmarkt
20. Przy Rzeźni – Schlachthofstrasse
21. Stanisława Staszica – Voß Strasse
22. Studzienna – Brunnerstrasse
23. Targowa – Am Viehmarkt
24. Ulica 3 Maja – Hindenburstrasse
25. Ulica Bażyńskich – Goethestrasse
26. Wałdowska – Waldauer Weg
27. Wiązowa – Ulmenstrasse
28. Wielki Rów – Am Hauptgraben
29. Winnica – Am Weinberg
30. Zaułek Dworcowy – Bahnhofswinkel
31. Żwirowa – Kiesweg.

Placom i ulicom, którym nie przywrócono nazw funkcjonujących do 1920 r., nadano całkowicie nowe nazwy geograficzne, topograficzne i historyczne. Dla części z nich wprowadzono nazewnictwo ideologiczne i propagandowe związane z partią i ideologią nazistowską. Na terenie Starego Miasta, Nowego Miasta i kwartału Wilhelmstadt zastosowano następujące nazewnictwo:

1. Admirala Arenda Dickmana przemianowano na Graf – Spee – Ufer
2. Browarną na Hundegasse
3. Ciasną – odcinek od Badderstrasse do Am der Mauer zmieniono na Am Schwibbogen
4. Dobrzyńską na Schwerinstrasse

5. Dominikańską na Am Plätteisen
 6. Fosę Staromiejską na Am Stadtgraben
 7. Generała Józefa Chłopickiego na Am Jakobsfort
 8. Generała Józefa Sowińskiego na Menzelstrasse
 9. Kazimierza Jagiellończyka na Gustloffstrasse
 10. Nadbrzeżną, odcinek od Adolf Hitler Strasse do Fridrichstrasse zmieniono na Graf – Spee – Ufer, a odcinek od Roter Weg do Adolf Hitler Strasse, na Am Pilz
 11. Piastowską zmieniono na Blücherstrasse
 12. Plac 18 Stycznia na Am Stadtbahnhof
 13. Plac Bankowy na Horst – Wessel – Platz
 14. Plac św. Katarzyny na Schlageterplatz
 15. Pod Krzywą Wieżą na Am Schiefen Turm
 16. Przedzamcze na Am Alten Schloß
 17. Rabiańską na Rabiansgasse
 18. Różaną na Rosengasse
 19. Szczytną na Schildergasse
 20. Romualda Traugutta na Leibitscher Strasse
 21. Wały, odcinek od Adolf Hitler Strasse do Moltkestrasse na Albert – Forster – Strasse, a odcinek od Moltkestrasse do Schwerinstrasse na An der Sternschanze
 22. Wolę Zamkową na Kreuzritterstrasse
 23. Zygmuntofską na Am Stadtbahnhof.
- Dla ulic Bydgoskiego Przedmieścia oraz Nowych Bielan, którym nie przywrócono istniejących wcześniej nazw, ustalono następujące:
1. Aleja 700-lecia Torunia zmieniona została na Adolf Hitler Strasse
 2. Bielańska na Richthofenstrasse
 3. Bolesława Prusa na Langewaldstrasse
 4. Bydgoska na Hermann Göring Strasse
 5. Droga Toruń – Czarne Błoto na Schwarzbrucher Weg
 6. Droga Toruń – Przysiek na Wiesenburger Weg
 7. Juliana Fałata na Sudetenstrasse
 8. Jana Kasprowicza na Boelckestrasse
 9. Sebastiana Klonowica na Fürther Strasse
 10. Jana Kochanowskiego na Wiener Strasse

11. Koszarowa na Mackensenstrasse
12. Leśna na Sandweg
13. Lotnicza na Flughafenstrasse
14. Stanisława Moniuszki na Nürnberger Strasse
15. Okraczyńska na Herbert Norkus Strasse
16. Portowa na Am Winterhafen
17. Przy Cegielni na Zur Stadtgärtnerei
18. Stanisława Przybyszewskiego na Wieseskämpe
19. Dra Ludwika Rydygiera na Steinerstrasse
20. Henryka Sienkiewicza na Pestalozzistrasse
21. Juliusza Słowackiego na Ohmstrasse
22. Stroma na Hafenstiege
23. Fryderyka Szopena [Chopina] na Kerstenstrasse
24. Szosa Bydgoska na Bromberger Landstrasse
25. Szosa Okrężna na Westring – Ostring
26. Karola Szymanowskiego na Kittlerstrasse
27. Wita Stwosza na Honigschneideweg
28. Leona Wyczółkowskiego na Ostmarkstrasse
29. Stanisława Wyspiańskiego na Immelmanstrasse.

Na obszarze Chełmińskiego Przedmieścia oraz osiedla Bielany ulicom nadano poniższe nazwy:

1. Ulicę Balonową zmieniono na Baltenstrasse
2. Generała Józefa Bema na Zeppelinstrasse
3. Borowiacką, odcinek od Adler Weg do Kranichweg na Finkenschlag, a od Kranichweg do Janitzenstrasse na Hasenweg
4. Cmentarną na Jahnstrasse
5. Jana Dekerta na Litzmannstrasse
6. Graniczną na Grenzstrasse
7. Kaszubską na Sperlingsweg
8. Hugona Kołłątaja na Gartenstrasse
9. Końcową na Alemannenstrasse
10. Kozacką na An den Kosakenbergen
11. Krótką na Roesnerstrasse
12. Stanisława Małachowskiego na Ottostrasse
13. Józefa Montwiłła Mireckiego zmieniono na Am Storchennest

14. Pałucką na Birkenweg
15. Bronisława Pierackiego na Schwalbenweg
16. Składową na Fichtestrasse
17. Sportową na Friesenstrasse
18. Szosę Chełmińską na Kulmer Landstrasse
19. Św. Jerzego na Langemarckstrasse
20. Św. Józefa na Weißhofer Strasse
21. Św. Klemensa, odcinek od Westring do Weißhofer Strasse na Karnickelgrund, a od Weißhofer Strasse do Janitzenstrasse na Eulenweg
22. Warmińską przemianowano na Amselweg
23. Wodociągową na Kranichweg
24. Józefa Wybickiego na Laengnerstrasse
25. Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury na Adlerweg.

Na przedmieściu Mokre oraz na Jakubskim Przedmieściu dokonano następujących zmian:

1. Stefana Batorego przemianowano na Eschenweg
2. Jana Karola Chodkiewicza na Schillstrasse
3. Bolesława Chrobrego, odcinek od Lindenstrasse do fortu na Leipzigerstrasse, a od Sternschanze do Lindenstrasse na Albrecht Russe Strasse
4. Leona Czarlińskiego na Zietenstrasse
5. Stefana Czarnieckiego na Schillerstrasse
6. Dworcową na Liststrasse, a zachodnią nitkę Dworcowej na Am Gleis
7. Marszałka Ferdynanda Focha zmieniono na Am Festungswaldchen
8. Generała Ignacego Prądzyńskiego na Weberstrasse
9. Bartosza Głowackiego przemianowano na Heinrichstrasse
10. Jana Kilińskiego na Hansestrasse
11. Kociewską na Nach Katharinenflur
12. Konopackich na Keplerstrasse
13. Augustyna Kordeckiego na Lützwowstrasse
14. Kraińską na Tomatenweg
15. Lubawską na Die Trift
16. Władysława Łokietka na Freih. vom Stein Strasse
17. Mazowiecką na Sachsenweg

18. Mazurską na Hermannstrasse
 19. Michałowską na Lerchenweg
 20. Ogrodową na Frankenstrasse
 21. Gerarda Pająkowskiego na Gustav Freytag Strasse
 22. Panieńską na Walterstrasse
 23. Piaskową na Kantstrasse
 24. Plac Fryderyka Skarbka na Am Bahnhof Mocker
 25. Pod Dębową Górą na An den Eichbergen
 26. Polną, odcinek od Fort Fridrich der Große do Katharinenflur na Nordring
 27. Kazimierza Pułaskiego na Tannenbergrasse
 28. Tadeusza Rejtana na Gneisenastrasse
 29. Jakuba Rubinkowskiego na Krumer Weg
 30. Jana III Sobieskiego na Sömmerringstrasse
 31. Szosę Lubicką na Leibitscher Landstrasse
 32. Ścieżkę Szkolną na Trepposcher Stiege
 33. Świętopelka na Gotenstrasse
 34. Wodną na Schlesierstrasse
 35. Zamkniętą na Holstenweg
 36. Stanisława Żółkiewskiego na Werkstrasse.
- Przemianowano również nazwy lewobrzeżnej części Torunia: Podgórze, Stawek i Rudaka:
1. Ulicę Dybowską zmieniono na Dybowstrasse
 2. Generała Stanisława Woyczyńskiego na Am Funkturm
 3. Generała Gustawa Orlicz-Dreszera na Hermann Balk Strasse
 4. Generała Józefa Hallera od Posener Strasse do Am Funkturm na Heinrich von Plauen Strasse, drugi odcinek od Am Funkturm do Blutopferstrasse na Feldstrasse
 5. Majora Ludwika Idzikowskiego na Preußenstrasse
 6. Inowrocławską na Hohensalzaer Strasse
 7. Kluczyki na Schlüsselmühler Weg
 8. Generała Karola Kniaziewiczza na Kniprodestrasse
 9. Lipnowską na Zu den Ziegelein
 10. Łączną, biegnącą na wschód od Kniprodestrasse na Bauernweg, a biegnącą na zachód na Kirchhofweg, natomiast wzdłuż starej szkoły na Stawkach na Schulweg

11. Majdany przemianowano na Am Alten Fährweg
12. Młyńską na Mühlengasse
13. Napoleona Bonaparte, od Süddering do Heinrich von Plauen Strasse na Hermann von Salza Strasse, a od Heinrich von Plauen Strasse do Ernst vom Rath Strasse na Scharnhorststrasse
14. Nieszawską na Nessauer Strasse
15. Okólną na Südring
16. Ignacego Paderewskiego na Bethovenstrasse
17. Parkową na Grünstrasse
18. Marszałka Józefa Piłsudskiego na Ulrich von Jungingen Strasse
19. Podgóorską, od Scharnhorststrasse do Zu den Ziegelein na Ernst vom Rath Strasse
20. Pokątną na Winkelgasse
21. Poznańską na Posener Strasse
22. Rudak na Rodecker Strasse
23. Rypińską na Sonnenweg
24. Stawki Południowe na Alte Zollstrasse
25. Stawki Północne na Blutopferstrasse
26. Szubińską na Schulitzer Heerstrasse
27. Środkową na Hintergasse
28. Urzędniczą na Seitengasse
29. Wiślaną na Weichselstrasse
30. Włocławską na Goltzstrasse
31. Wyrzyską na Wirsitzer Strasse.

Po raz pierwszy pojawiły się oficjalne nazwy ulic osiedla Wrzosa, do roku 1939 – Osiedla im. Marszałka Józefa Piłsudskiego. Niemiecka administracja zmieniła nazwę na Barbarkener Kolonie, a cały obszar leżący na północ od ulicy Polnej – na Schönwalde⁴⁴.

1. Ulicę Gęsią (obecnie Sarnią) widniejącą na planie inż. Ignacego Tłoczka Niemcy przemianowali na Quarzweg

⁴⁴ Na planie opracowanym przez zespół inż. Ignacego Tłoczka w roku 1935 odnajdujemy oznaczenia ulic osiedla Wrzosa. Brak jednak dokumentów, które mogą potwierdzić, że umieszczone na planie nazwy były oficjalnymi nazwami ustalonymi przez radę miasta w okresie do września 1939 r. Nazw ulic obecnego osiedla Wrzosa nie odnajdujemy także w oficjalnych spisach ulic Torunia do roku 1939.

2. Jastrzębią na Quellenweg
3. Kamienną na Steinweg
4. Kruczą na Wildstrasse
5. Księdza Leona Dzieńszysza⁴⁵ na Barbarkener Strasse
6. Myśliwską przemianowano na Jagdweg
7. Ulicę oznaczoną techniczną numeracją 518 (obecna Kozia) nazwali Bahnweg
8. Orlą przemianowali na Lönstrasse
9. Sokolą na Flurstrasse
10. Św. Andrzeja na Vordere Querstrasse
11. Św. Antoniego na Mittlere Querstrasse
12. Św. Barbary na Hintere Querstrasse
13. Unisławską na Hauptweg
14. Zagaikową na Heideweg
15. Żabią na Stubbenweg.

W niemieckiej ewidencji pojawiły się także drogi i ulice, które istniały w miejskiej przestrzeni, lecz do września 1939 r. nie otrzymały polskich urzędowych nazw (z wyjątkiem ulicy Kujawskiej, której nazwa nadana została uchwałą nr 201 z 1931 r. Prawdopodobnie omyłkowo umieszczona została w tamtej części zestawienia). Większość tych ulic położona była na obrzeżach miasta.

1. Obecną ulicę Kapitana Jana Drzewieckiego nazwano Sprosserweg
2. Fabryczną – Kruppstrasse
3. Obecną Jurija Gagarina – Saarlandstrasse
4. Harcerską – Tannengrund
5. Kościelną – An der Rodecker Kirche
6. Krętą – Kreuzweg
7. Kujawską przemianowano na Dybowstrasse
8. Zygmunta Moczyńskiego – Fuchstrasse
9. Plac przed Dworcem Głównym – Am Hauptbahnhof

⁴⁵ Nazwa ulicy widnieje w Ogólnym Planie Zabudowania Torunia z dnia 5.III. 1935 r., opracowanym przez zespół inż. Ignacego Tłoczka. Nazwa ulicy Ks. Leona Dzieńszysza nadana została jeszcze za życia patrona. Ksiądz [Leon] Dzieńszysz zginął w obozie Dachau w 1942 r. <http://antoni-torun.pl/leon-dzienisz/>, dostęp 10,09, 2020 r.

10. Starą Drogę – Alter Weg
11. Obecną Steinbornów – Hirschstrasse
12. Strzałową – Zu den Schießständen
13. Św. Andrzeja Boboli – Bärenstrasse
14. Żelazną na Weddigenstrasse.

Most drogowy otrzymał imię kanclerza III Rzeszy – Adolf Hitler Brücke.

Zniemczono nazwy dzielnic, przedmieść i kwartałów. Nadano nowe nazwy katastralne i nazwy terenowe niektórym fragmentom miasta. Obszar Torunia podzielono na dwie części: Toruń – Południe oraz Toruń – Północ. Stare Miasto, Nowe Miasto oraz Wilhelmstadt potraktowano jako dzielnice centralne, które określono mianem Innenstadt. Wydzielone kwartały północnej części miasta zyskały następujące nazwy⁴⁶:

1. Teren dawnego folwarku Bielany otrzymał funkcjonującą do 1920 r. nazwę – Weißhof
2. Bydgoskie Przedmieście – Bromberger Vorstadt
3. Obszar położony na północ od ulicy Polnej i Okrężnej nazwano Schönwalde
4. Kępa Okraczyńska otrzymała nazwę Okraschiner Kämpe
5. Terenowi po dawnej cegielni przywrócono nazwę Ziegelei
6. Nowe Chełmińskie Przedmieście nazwano Neue Kulmer Vorstadt
7. Nowe Jakubskie Przedmieście – Neue Jakobs Vorstadt
8. Nowe Miasto – Neustadt
9. Leśny obręb na Barbarce – Czerwona Woda – nazwano Rothwasser
10. Osiedle Wrzosa (im. J. Piłsudskiego) określono jako Barbarkener Kolonie
11. Polską nazwę przedmieście Mokre zmieniono na Vorstadt Mocker
12. Przedmieście Rybaki – na Neue Fischerei Vorstadt
13. Przedmieście św. Katarzyny – Wilhelmstadt
14. Przysiek, wieś i dawny folwark, nazwany został Wiesenburg
15. Stare Jakubskie Przedmieście – Alte Jakobs Vorstadt
16. Stare Miasto otrzymało historyczne określenie – Altstadt.

⁴⁶ APT, AmT, sygn. E 3a, Strassenverzeichnis der Stadt Thorn, k. 25-27.

Część południowa miasta obejmowała tereny dawnych osad, wsi, miasto Podgórz i częściowo Małą Nieszawkę, którym nadano następujące określenia:

1. Kluczyki nazwano Schlüsselmühle
2. Małe Piaski – Kleine Piask
3. Miasto Podgórz – Amberg
4. Nieszawkę – Nessau
5. Rudak – Rodeck
6. Stawki – Stockheim

7. Wielkie Piaski⁴⁷ – Große Piask. Na tym terenie wyodrębnione zostały mniejsze rejony, które otrzymały określenia: Brandmühle (teren położony na północ od Kluczyków), Dybow (okolice ruin zamku Dybów), Schieß Platz (teren poligonu i strzelnicy wojskowej) oraz Jesuitengrund⁴⁸ (katastralna nazwa terenu położonego na wschód od Brandmühle).

Ostatnią grupę z omawianego wykazu stanowią nazwy terenowe i dawnych folwarków:

1. Kępa Cegielnia oraz Kępa Czarker otrzymały nazwę Die Ziegelei Kämpe
2. Kępa Korzeniecka – Die Holzhafen Kämpe
3. Kępa Magistracka – Die Magistrat Kämpe
4. Kępę Wiesego nazwano Wiesekämpe
5. Krowieniec i Smolnik⁴⁹ przemianowano na Winkenau.

⁴⁷ Gmina Piaski utworzona została z połączenia w połowie XIX w. Wielkich i Małych Piasków. Na terenie części z nich powstały później obiekty kolejowe (torowiska, zabudowania, magazyny, warsztaty itp.). Rozwój Piasków i miasteczka Podgórz związany był z budową dworca kolejowego i infrastruktury kolejowej. Mieszkańcy lewobrzeża (Piaski, Podgórz, Stawki, Rudak) od samego początku zyskali zatrudnienie na kolei i w przedsiębiorstwach pracujących na rzecz kolei. Innym miejscem zatrudnienia mieszkańców lewobrzeża była infrastruktura poligonu artyleryjskiego, gdzie wielu mieszkańców oraz firm pracowało na rzecz wojska, tak w okresie zaborów, jak również po odzyskaniu niepodległości w 1920 r., <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/de/zespol/-/zespol/102284>, dostęp 10,09,2020 r.

⁴⁸ Pruska mapa Podgórza, twierdzy Toruń z 1891 r., z terenowymi nazwami: Jesuiten Grund (na północ od Kluczyków). W zbiorach autora.

⁴⁹ Niemiecka mapa Torunia i okolic z 1909 r., z niemieckimi nazwami dzielnic i nazw terenowych. Archiwum Map Zachodniej Polski, Uniwersytet Adama Mickiewicza,

Klasyfikacja motywacji niemieckich form nazewniczych

Większość ustalonych wówczas nominacji miała charakter pamiątkowy. W ewidencji nazw, które ostatecznie ustalone zostały pod koniec 1939 r., dość liczną grupę stanowiły nazwy odosobowe. W tym zbiorze dopatrzeć się można także nazwisk działaczy partyjnych i wojskowych (reprezentujących hitlerowskie siły zbrojne), pruskich i niemieckich bohaterów narodowych, wielkich mistrzów krzyżackich, koronowanych głów, zasłużonych dla miasta toruńskich burmistrzów, postaci z dziedziny kultury, edukacji, malarzy, pisarzy, poetów, twórców muzycznych i przedsiębiorców. Katalog nazw odosobowych liczył 70 nominacji. Najliczniejszą grupę motywowanych nazw były nazwy geograficzne i topograficzne, opisujące wygląd obiektu, drogi, ulicy, ukształtowanie terenu oraz nazwy związane z wykonywanymi zawodami, miejscami pełniącymi określone funkcje gospodarcze i handlowe, położonymi przy nich przedsiębiorstwami i warsztatami. Ogólna liczba nazw tej kategorii wynosiła 113. Kolejnym zbiorem nazw własnych było 41 nazw kierunkowych, wywodzących się od nazw miejscowości oraz pochodzących od niemieckich krajów i narodów. Przywrócone historyczne nazwy ulic, funkcjonujące w najstarszych częściach miasta, nazwy wywodzące się od formacji wojskowych oraz określenia związane z wydarzeniami historycznymi liczyły 29 pozycji w prezentowanym zestawieniu. Odrębną grupą niemieckich nominacji były nazwy zaczerpnięte z natury, nazwy drzew, ptaków i zwierząt. Liczba tych oznaczeń wynosiła 27.

Mimo że od pierwszych dni okupacji Torunia ze strony najwyższych władz okręgu płynęły polecenia usunięcia wszystkich polskich napisów z przestrzeni miasta, wydaje się mało prawdopodobne, aby do czasu ostatecznego ustalenia przez radę miasta niemieckich nazw ulic i placów zlikwidowane zostały wszystkie tablice z nazwami polskimi. Prawdopodobnie ze względów praktycznych przez pewien czas obok nazw niemieckich równolegle funkcjonowały polskie nazwy ulic. Po-

nr kat. 2977, Mapa nr 27a. Polska, wojskowa mapa Torunia i okolic z 1935 r., z polskimi nazwami dzielnic i nazw terenowych. Arkusz próbny nr 194, 1935 rok. Wojskowy Instytut Geograficzny, nr sygn. M-5705.

dobnie rzecz się miała w innych miastach okupowanej Rzeczypospolitej. Pewnie już na początku okupacji Torunia pojawiły się szyldy z niemieckimi nazwami ustalonymi w pierwszym etapie germanizacji miasta, jednak przypuszczalnie zawieszono je obok polskich tablic. Dopiero po uchwaleniu i zatwierdzeniu przez niemiecką radę miasta niemieckich nazw ulic i placów stworzona została podstawa prawna do całkowitej wymiany wszystkich szyldów z nazwami ulic. Usunięcie z przestrzeni miasta polskich szyldów, przy równoczesnym braku tablic z nazwami niemieckimi, mogło doprowadzić do pewnej destabilizacji, na co niemieckie władze nie mogły sobie pozwolić. System nazewnictwa odgrywał bowiem ważną organizacyjną i informacyjną rolę w układzie administracyjnym i porządkowym miasta. W publikowanych w gazecie „Thorner Freiheit” zarządzeniach pojawiały się polskie nazwy ulic równocześnie z odpowiadającymi im nazwami niemieckimi, co tylko potwierdza prezentowaną tezę. Wydaje się, że stopniowa wymiana szyldów z nazwami ulic pozwalała mieszkańcom Torunia na oswojenie się z wprowadzanym nowym niemieckim systemem nazewnictwa topograficznego miasta, na które składały się oprócz nazw dróg, ulic, placów, nazw terenowych także drogowaskazy, reklamy, znaki drogowe, nazwy urzędów, oznaczenia skrzynek pocztowych itd. Ostatecznie tablice z polskimi nazwami ulic zastąpione zostały niemieckimi zapewne w pierwszych miesiącach 1940 r.

Podsumowanie

Całkowita zmiana nazw topograficznych zachodziła zwykle w czasie gwałtownych przemian politycznych, zwłaszcza jeśli następowały w wyniku konfliktów zbrojnych, przejścia terytorium przez zwycięskie siły wojskowe, zmiany ustroju politycznego i społecznego oraz ustanowienia nowej władzy. Agresja hitlerowskiej III Rzeszy na Rzeczpospolitą, wkroczenie niemieckiej armii do Torunia i utrata niepodległości we wrześniu 1939 r. zadecydowały o dominującej roli nowej niemieckiej władzy. Toruń potraktowany został przez okupanta jako wojenna zdobycz. Przejęcie miasta przez niemiecką administrację wiąza-

ło się z nadaniem mu niemieckiego charakteru, wprowadzeniem nowych praw i zasad. Przemianowanie całej społecznej przestrzeni Torunia miało być widocznym świadectwem panowania nad „odzyskanym” miastem. Oprócz moralnego, symbolicznego i propagandowego znaczenia germanizacja ulic miała uwidaczniać przynależność Torunia do III Rzeszy oraz podkreślić trwałość niemieckiej władzy nad miastem. Zasadniczym celem zmiany nazewnictwa było nadanie im germańskiego wyrazu przy równoczesnym zachowaniu historycznego dziedzictwa zawartego w ich nazwach. Na ulicznych szyldach pojawiły się znów nazwiska niemieckich artystów, malarzy, pisarzy, niemieckich bohaterów narodowych, działaczy politycznych i dowódców wojskowych, zwłaszcza z okresu budowania potęgi politycznej, militarnej i gospodarczej Niemiec. Niemieckie formy nazewnictwa z jednej strony pozbawiały ulice polskiego charakteru, z drugiej zaś, sięgając do nazw z wcześniejszych okresów, nawiązywały do ciągłości historycznej nazw ulic Torunia. W tym aspekcie nazwy ulic potraktowane zostały jako element stanowiący system germańskiego niematerialnego dziedzictwa kulturowego nakładający się na organizm miejski, budowany przez pokolenia mieszkańców Torunia. Przywrócenie toruńskim ulicom niemieckich nazw istniejących do 1920 r. i likwidacja polskiego nazewnictwa z okresu 1920-1939 osiągało też dodatkowy cel – wyrugowania polskości ze zdobytego miasta. Okupacyjna władza zastosowała tu mechanizm pozbycia się nazewnictwa symbolizującego polską kulturę, tradycje i historię, usuwając z ulicznych tabliczek nazwiska polskich poetów, malarzy, politycznych działaczy, koronowanych głów, bohaterów narodowych i wydarzeń z historii Polski, a jeśli nazwa miała polskie brzmienie, przekształcono ją na niemiecki język. Okupant stworzył nie tylko nowy katalog nazw ulicznych, ale przede wszystkim po dwudziestu latach przywrócił urzędowy język niemiecki. Germanizacja przestrzeni Torunia w roku 1939 miała charakter rewolucyjny i doprowadziła do całkowitej wymiany zewnętrznej szaty miasta. Zmiana nazewnictwa ulic, placów, dzielnic i nazw terenowych stanowiła ważny element polityki kulturalnej, historycznej i propagandowej niemieckich władz III Rzeszy. Okupacyjna administracja urzędowy w ten sposób wizerunkowy program „stworzenia miasta

znowu niemieckim”. Całkowicie nowym zjawiskiem w dziejach nazewnictwa Torunia była nazyfikacja niektórych nazw topograficznych pochodzących od nazwisk działaczy politycznych oraz osób związanych z narodowosocjalistyczną ideologią: Ernsta vom Ratha⁵⁰, Horsta Wessela⁵¹, Herberta Norkusa⁵², Roberta Kittlera⁵³, Wilhelma Gustloffa⁵⁴, Leo Schlagetera⁵⁵, w tym także osób żyjących, będących przywódcami III Rzeszy: Adolfa Hitlera⁵⁶, Hermana Göringa⁵⁷, Alber-

⁵⁰ Ernst vom Rath – niemiecki dyplomata, prawnik, od 1932 r. członek NSDAP. Zginął 9 listopada 1938 r. w Paryżu w zamachu przeprowadzonym przez 17-letniego Żyda Herszela Grynszpana w odwecie za deportowanie jego rodziny z Hanoweru do Polski. Opracowano na podstawie strony internet. https://pl.wikipedia.org/wiki/Ernst_vom_Rath. Dostęp 7,05,2021.

⁵¹ Horst Wessel – niemiecki nazista, SA-Sturmführer i autor tekstu do pieśni „Horst-Wessel-Lied”, która wkrótce po jego śmierci w dniu 23 lutego 1930 r. została oficjalnym hymnem partyjnym NSDAP i w latach 1933-1945 była śpiewana jako nieoficjalny hymn zamiast hymnu państwowego. Opracowano na podstawie strony internet. https://pl.wikipedia.org/wiki/Horst_Wessel, dostęp 7,05,2021.

⁵² Herbert Norkus – członek Hitlerjugend, zamordowany 24 stycznia 1932 r. przez niemieckich komunistów. Stał się męczennikiem w nazistowskich Niemczech. Jego postać często pojawiała się w nazistowskiej propagandzie. Opracowano na podstawie strony internet. https://pl.wikipedia.org/wiki/Herbert_Norkus, dostęp 7,05,2021.

⁵³ Robert Kittler – zginął w Polsce we wrześniu 1939 roku. APT, AmT, sygn. E, Zmiana nazw miejscowości i ulic polskich na niemieckie 1939, k. 17.

⁵⁴ Wilhelm Gustloff – narodowy socjalista, szef zagranicznego oddziału organizacji NSDAP w Szwajcarii. 4 lutego 1936 r. został zastrzelony w hotelu w Davos przez żydowskiego studenta medycyny Davida Frankfurtera. Z tego powodu propaganda nacjonalistyczna uznała go za męczennika ruchu nazistowskiego, ofiarę bezwzględnego żydowskiego mordercy. Opracowano na podstawie strony internet. https://pl.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Gustloff, dostęp 7,05,2021.

⁵⁵ Leo Schlageter – niemiecki bojówkarz, kreowany przez nacjonalistów na bohatera narodowego. W latach 1921-1922 przewodził grupie dokonującej mordów kapturowych na polskich powstańcach, zwłaszcza podczas III powstania na Górnym Śląsku. W 1923 r. organizował sabotaż i dywersję w Zagłębiu Ruhry, gdzie został aresztowany przez Francuzów za niszczenie linii kolejowych i po wyroku skazującym 26 maja 1923 r. – rozstrzelany. Jego imieniem nazwano m.in. liczne organizacje faszystowskie oraz ulice miast. Opracowano na podstawie strony internet.: https://pl.wikipedia.org/wiki/Albert_Leo_Schlageter, dostęp 7,05,2021.

⁵⁶ Adolf Hitler – niemiecki polityk pochodzenia austriackiego, kanclerz Rzeszy od 30 stycznia 1933 r. Wódz i kanclerz Rzeszy od 2 sierpnia 1934 r. do śmierci; twórca i dyktator III Rzeszy. Opracowano na podstawie strony internet.: https://pl.wikipedia.org/wiki/Adolf_Hitler, dostęp 7,05,2021.

ta Forstera. Niemieckie nazwy ulic w Toruniu istniały do czasu klęski militarnej hitlerowskiej III Rzeszy w 1945 r. Wkrótce po tym nowe polskie władze przywróciły większość polskich nazw ulic, placów i dzielnic Torunia funkcjonujących w przestrzeni miasta do września 1939 r.

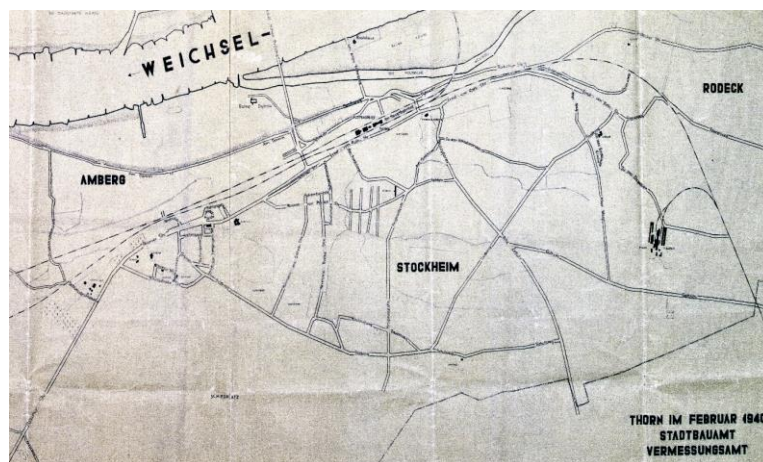
⁵⁷ Herman Göring – działacz nazistowski, jeden z twórców i głównych postaci hitlerowskiej III Rzeszy, zbrodniarz wojenny. As myśliwski z czasów I wojny światowej, w latach 1933-1945 minister lotnictwa Rzeszy, w latach 1935-1945 dowódca niemieckiego lotnictwa wojskowego (Luftwaffe). Był jedną z najważniejszych osób, które umożliwiły zbudowanie potęgi Adolfa Hitlera. Zmarł w wyniku samobójstwa.

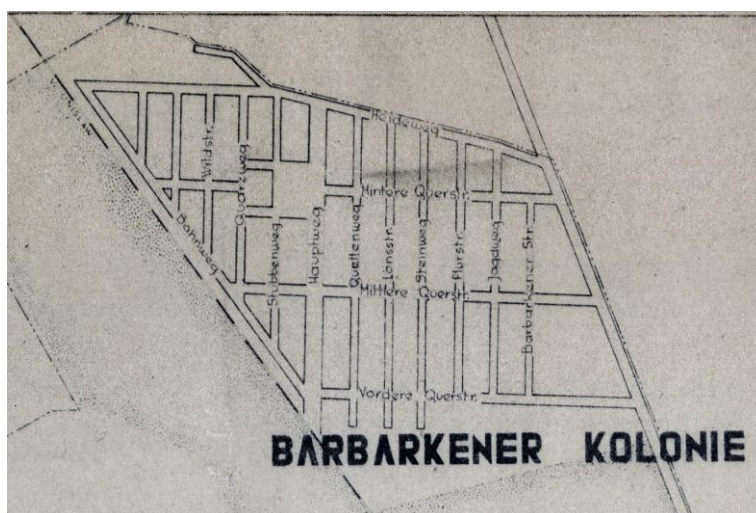
Plan miasta Torunia z 2 listopada 1939 r., Thorner Freiheit, nr 38, s. 8

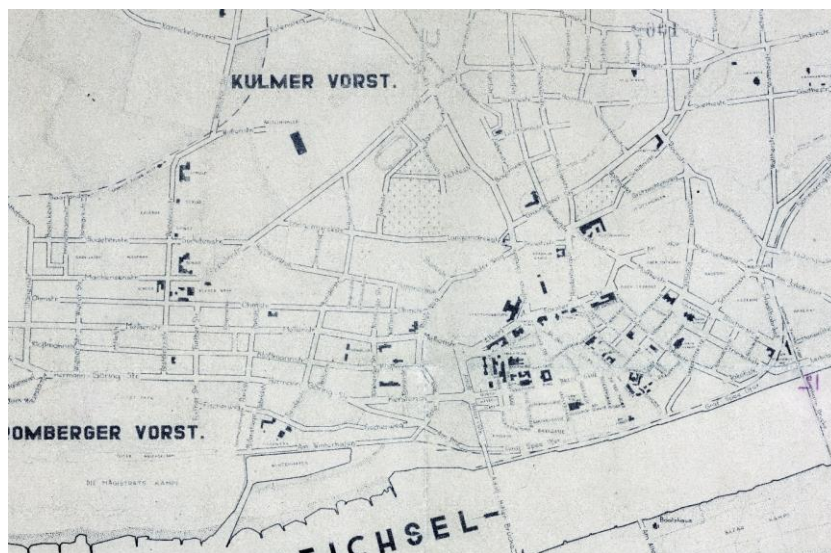
Plan centralnej części miasta z niemieckimi nazwami ulic i placów – 1939 r.
 Archiwum Państwowe w Toruniu, mapa nr 340

Fragment niemieckiego planu Torunia z lutego 1940 r.,
lewobrzeżna część Torunia. KPBC, Kart 1002

Fragment niemieckiego planu Torunia z lutego 1940 r.,
Wrzosey. KPBC, Kart 1002

Fragment niemieckiego planu z lutego 1940 r, Bydgoskie Przedmieście oraz dzielnice centralne. KPBC, Kart 1002

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Toruniu:

AmT, sygn. D 600, Plan zabudowy miasta Torunia 1932/34, Zarząd miasta Torunia, Wydział Budownictwa.

AmT, sygn. E 3a, Strassenverzeichnis der Stadt Thorn.

AmT, sygn. E 747, Zmiana nazw miejscowości i ulic z polskich na niemieckie – 1939.

AmT, sygn. E 749, Nadanie ulicom, obiektom, budynkom nazw niemieckich 1940-1944.

AmT, sygn. E 750, Strassenverzeichnis 1939.

AmT, sygn. E 751, Wykaz nazw ulic miasta Torunia przyjętych w okresie okupacji.

AmT, sygn. E 801, Materiały do kroniki miasta Torunia 1939-1944.

Czasopisma

Thorner Freiheit, nr 10 z dnia 30 września 1939 r.

Thorner Freiheit, nr 26 z dnia 19 października 1939 r.

Thorner Freiheit, nr 38 z dnia 2 listopada 1939 r.

Thorner Freiheit nr 59 z dnia 27 listopada 1939 r.

Thorner Freiheit nr 66 z dnia 5 grudnia 1939 r.

Thorner Freiheit nr 75 z dnia 15 grudnia 1939 r.

Mapy i plany

Niemiecki plan Torunia z 2 listopada 1939 r. z niemieckimi nazwami ulic.

APT, Akta Rodziny Steinbornów, sygn. 23, k. 126.

Niemiecki roboczy plan Torunia z lutego 1940 r., obrazujący stan nazewnictwa ulic na przełomie 1939/1940 roku. KPBC, Książnica Kopernikańska w Toruniu, nr kat. 1002.

Pruska mapa Podgórze, twierdzy Toruń z 1891 r., z terenowymi nazwami: Jesuiten Grund (na północ od Kluczyków – Schlüssel), Piaski, Rudak, Podgórze, Nieszawka, Stawki, Kępa Bazarowa (w zbiorach autora)

Plan centralnej części miasta z niemieckimi nazwami ulic i placów – 1939 r.

APT, mapa nr 340.

Literatura

- Cieślak T., *Toruńskie czasopismo hitlerowskie „Thorner Freiheit” (20 IX 1939 - 30 I 1945)*, Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego, t. 6: 1967, s. 236-246.
- Grochowina S., Kącka K., *Polityka niemieckich władz okupacyjnych na Pomorzu Gdańskim, dokumentacja wybranych problemów*, Toruń 2018.
- Grochowina S., *Wkroczenie Wehrmachtu do Torunia i zarząd wojskowy miasta*, Rocznik Grudziądzki, t. XXV, 2017.
- Kiereta K., *Lokalna przestrzeń kulturowa a tożsamość*, Krajobrazy Dziedzictwa Narodowego, nr 3 (11), 2003.
- Kłaczek J., *Dzieje najnowsze 1918-2014*, [w:] *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, pod red. A. Radziwińskiego, Toruń 2017.
- Nazewnictwo miejskie, cykl artykułów, praca zbiorowa*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, nr 18, seria B, Warszawa – Poznań 1989.
- Ogłóza E., *Pomorze pod okupacją niemiecką w latach 1939-1945. Fragment toruński*, Toruń 1945.
- Pawlikowska-Piechotka A., *Nazwy ulic i placów – dziedzictwo kulturowe i dokument historii (na przykładzie Żoliborza urzędniczego w Warszawie, 1916-1995)*, Warszawa 1996.
- Przybył E., *Toruń okupacyjny, wrzesień 1939 - styczeń 1945 w dzienniku malarza i bibliofila*, wyd. J. Tondel, R. Tondel, Toruń 2019.
- Strassenverzeichnis der Stadt Thorn*, druck Thorner Freiheit.
- Sziling J., *Organizacja niemieckich władz okupacyjnych Torunia (1939-1945)*, [w:] *Historia Torunia*, pod red. M. Biskupa, t. III, cz. II: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920-1945)*, Toruń 2006.